

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ
ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΛΠ 11 (ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ)
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2021 – 2022

ΘΕΜΑ 4ης ΓΡΑΠΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

*Πού οφείλεται η ήττα της Ελλάδας το 1922;
Ποιες ήταν οι αντικειμενικές δυσκολίες και ποια τα στρατηγικά λάθη της
Μικρασιατικής Εκστρατείας; Πως θα τα αξιολογούσατε;*

Εισηγητής: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

A.M. 155149

ΤΜΗΜΑ: ΗΛΕ-47

Καθηγητής - Σύμβουλος: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

Αθήνα, Μάρτιος 2022

Περιεχόμενα

	σελ.
Πρόλογος	3
Εισαγωγή: <i>Το Μικρασιατικό Ζήτημα</i>	4
Κεφάλαιο 1: <i>Αντικειμενικές δυσκολίες της Μικρασιατικής Εκστρατείας</i>	4
Κεφάλαιο 2: <i>Στρατηγικά λάθη της Μικρασιατικής Εκστρατείας</i>	6
Επίλογος	
Βιβλιογραφία	

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εξετάζει τις αντικειμενικές δυσκολίες και τα στρατηγικά λάθη που διαπράχθηκαν από ελληνικής πλευράς στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Σκοπός της εργασίας είναι να καταδείξει, να αξιολογήσει και να ιεραρχήσει αυτές τις δυσκολίες και τα θεμελιώδη λάθη που διαπράχθηκαν από την ελληνική στρατιωτική και πολιτική ηγεσία κατά το διάστημα 1919-1922. Η εργασία διαιρείται σε δύο κεφάλαια, μια Εισαγωγή για το Μικρασιατικό Ζήτημα και έναν σύντομο Επίλογο με σχετικά συμπεράσματα. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στο προσωπικό της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), που με διευκόλυναν στη βιβλιογραφική έρευνά μου.

Ως γνωστόν, η Μικρά Ασία «άργησε» να γίνει αντικείμενο αλυτρωτικής διεκδίκησης από το ελληνικό κράτος. Μάλιστα, το εσωτερικό της Ανατολίας, όπου κατοικούσαν συμπαγείς ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί, αποτελούσε *terra incognita* για τον ελλαδισμό. Όπως εξηγείται εδώ στην Εισαγωγή, το Μικρασιατικό Ζήτημα εισήλθε δυναμικά στο επίκεντρο της ελληνικής πολιτικής ζωής μόλις το 1915. Τομή αποτέλεσε ο ανθελληνικός διωγμός που εξαπέλυσε η κυβέρνηση των Νεοτούρκων έναν χρόνο νωρίτερα. Η απόφαση λοιπόν του Ελευθερίου Βενιζέλου για αποβίβαση στρατού στη Σμύρνη ήταν το αποτέλεσμα ισχυρών κοινωνικών και πολιτικών πιέσεων από τη μάζα των Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι ζητούσαν παλιννόστηση. Η εκστρατεία της Ελλάδας στη Μικρά Ασία είχε λοιπόν ως αντικειμενικό σκοπό την επιστροφή των προσφύγων στις εστίες τους και τη διασφάλιση της επιβίωσής τους εκεί υπό την αιγίδα της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας. Παρά το βάσιμο των ελληνικών επιδιώξεων, η εκστρατεία της Ελλάδας στη Μικρά Ασία αντιμετώπισε εξαρχής μεγάλες αντικειμενικές δυσκολίες και υπέπεσε σε σοβαρά λάθη και παραλείψεις.

Εισαγωγή

Το Μικρασιατικό Ζήτημα

Το Μικρασιατικό Ζήτημα προέκυψε για την Ελλάδα την άνοιξη του 1914, όταν 150.000–200.000 Μικρασιάτες ομογενείς κατέφυγαν μαζικά ως πρόσφυγες στην ελληνική επικράτεια (στη Μυτιλήνη, τη Χίο, στη Θεσσαλονίκη και αλλού), εκδιωγμένοι από τους Νεότουρκους. Γενεσιουργό αίτιο δηλαδή της Μικρασιατικής διπλωματικής υπόθεσης ήταν ο ανθελληνικός (και ευρύτερα αντιχριστιανικός) διωγμός που εξαπέλυσε η νεοτουρκική κυβέρνηση (της Τριανδρίας Εμβέρ – Ταλαάτ – Τζεμάλ Πασά) στην Ανατολική Θράκη και στη Δυτική Μικρά Ασία. Σκοπός των Νεοτούρκων ήταν να εκκαθαρίσουν, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, τις περιοχές αυτές (δηλ. τα βιλαέτια Αδριανουπόλεως, Προύσας και Αϊδινίου) από το ελληνορθόδοξο στοιχείο τους και να ομοιογενοποιήσουν εθνικά την Τουρκία. Καίρια είναι επισήμανση του Henry Morgenthau (Αμερικανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη το διάστημα 1913-16), ότι ο αντιχριστιανικός διωγμός συνιστούσε μια «προσχεδιασμένη και ανελέητη κρατική πολιτική», ένα συμπέρασμα στο οποίο επίσης καταλήγουν τόσο το Οικουμενικό Πατριαρχείο όσο και οι ελληνικές και οι ευρωπαϊκές διπλωματικές αρχές στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη. Ένα δεύτερο κίνητρο της νεοτουρκικής κυβέρνησης ήταν η διασφάλιση αυτών των παράλιων και στρατηγικής σημασίας περιοχών από μια ενδεχόμενη νέα ελληνική ή βουλγαρική επίθεση¹.

Ο πρωτοφανής αυτός διωγμός του 1914 (που έχει μείνει στη μνήμη των Μικρασιατών προσφύγων ως η «Πρώτη Προσφυγιά») εξώθησε την ελληνική κυβέρνηση να απειλήσει, διά στόματος Βενιζέλου στη Βουλή (29 Μαΐου), με πόλεμο την Τουρκία, σε περίπτωση που αυτή δεν σταματούσε την εκδίωξη των Ελλήνων από τις εστίες τους και δεν αποκαθιστούσε άμεσα την τάξη. Το έντονο ελληνικό διάβημα ανάγκασε την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης να αναδιπλωθεί και να θέσει, διά του Υπουργού Εσωτερικών Ταλαάτ Πασά, προσωρινό φραγμό στον διωγμό. Από την άλλη, ο Βενιζέλος συγκατατέθηκε σε ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος μέσω της

¹ Φουάτ Ντουντάρ [Fuat Dündar], *Ο κώδικας της σύγχρονης Τουρκίας: Η μηχανική των εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» (1913-1918)*, μετ. Νίκος Ουζούνογλου, Λιάνα Μυστακίδου και Αλεξάνδρα Μωυσίδου, εκδ. greekworks.com, Αθήνα 2014, σσ. 198-220. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος: Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σσ. 90-99, 140-141.

εθελουσίας ανταλλαγής προσώπων και κτημάτων που είχαν πέσει θύματα του διωγμού. Ωστόσο, η κατάπαυση του διωγμού τον Ιούνιο και η προσωρινή ελληνοτουρκική συμφωνία της ανταλλαγής δεν ικανοποίησαν τις ανησυχίες του Βενιζέλου, ο οποίος ήταν πεπεισμένος ότι σε δεδομένη στιγμή οι Νεότουρκοι θα εκδίωκαν το σύνολο του Μικρασιατικού Ελληνισμού από τις εστίες του. Για τον Βενιζέλο (αλλά και τους υπόλοιπους πολιτικούς ηγέτες της χώρας) η μόνη λύση που θα διασφάλιζε τη ζωή, την τιμή και την περιουσία των Μικρασιατών Ελλήνων και την ασφαλή παραμονή στον τόπο τους ήταν η υπαγωγή τους υπό την αιγίδα της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας. Κάτι τέτοιο όμως (που συνεπαγόταν νέα ελληνοτουρκική πολεμική αναμέτρηση) ήταν τότε πέραν των αντικειμενικών δυνατοτήτων της Ελλάδας. Η Ελλάδα, που μόλις είχε εξέλθει από δύο διαδοχικούς πολέμους, δεν είχε την άνοιξη του 1914 τα μέσα και τους απαραίτητους πόρους και συμμάχους να ξεκινήσει μια νέα εκστρατεία κατά της ρεβανσιστικής Τουρκίας².

Η διεθνής συγκυρία άλλαξε άρδην, μόλις ξέσπασε αναπάντεχα ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τον Ιούλιο εκείνης της χρονιάς. Ο Βενιζέλος επιδίωξε άμεσα (ήδη από τον Αύγουστο) να γίνει σύμμαχος της Τριπλής Συνεννόησης (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας), αλλά συνάντησε την αρχική άρνηση των Τριών Συμμάχων Δυνάμεων να δεχθούν την Ελλάδα ως ισότιμο εταίρο καθώς και τις έντονες αντιρρήσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄. Η διπλωματική κατάσταση για την Ελλάδα βελτιώθηκε τον Ιανουάριο του 1915, όταν απεστάλη στην Αθήνα το περιώνυμο τηλεγράφημα Grey. Στο τηλεγράφημα αυτό, που απέστειλε ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών Sir Edward Grey προς τον πρεσβευτή του στην Αθήνα (Sir Francis Elliot) στις 10/23 Ιανουαρίου 1915, με τελικό παραλήπτη τον Έλληνα πρωθυπουργό, η Βρετανία (εξ ονόματος όλης της Αντάντ) υποσχόταν στην ελληνική πλευρά, σε περίπτωση που αυτή τίθετο στο πλευρό της Σερβίας και συμμετείχε στον πόλεμο κατά των Κεντρικών Δυνάμεων, «εδαφικές παραχωρήσεις πολύ σπουδαίας επί της παραλίας της Μικράς Ασίας». Παράλληλα όμως, η Ελλάδα, εις αντάλλαγμα των εδαφικών προσκτήσεων στη Μικρά Ασία, όφειλε να διαβεβαιώσει τη Βουλγαρία ότι θα λάμβανε «ικανοποιητικές εδαφικές παραχωρήσεις στη Μακεδονία». Προς εκπλήρωση του βαρύτερου αυτού όρου, που τέθηκε στο τηλεγράφημα Grey κατόπιν απαίτησης της Ρωσίας, ο Βενιζέλος πρότεινε, στα δύο πρώτα εμπιστευτικά υπομνήματά του προς τον Κωνσταντίνο (11 και 17

² Ιωάννης Στεφανίδης, «Η διπλωματία του Βενιζέλου και τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων έως την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Λεσβιακά ΚΕ΄* (2016), σσ. 529-530. Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγιῆδος*, ό.π., σσ. 106-112.

Ιανουαρίου 1915), την παραχώρηση των καζάδων (επαρχιών) του Σαρή Σαμπάν (Χρυσούπολης), της Καβάλας και της Δράμας στη Βουλγαρία, προκειμένου η τελευταία να προσελκυσθεί στο στρατόπεδο της Αντάντ. Η «θυσία» αυτή, μιας έκτασης περίπου 2.000 τ.χλμ. (που κάλυπταν μαζί οι τρεις καζάδες), «όσον οδυνηρά και αν» ήταν, θα γινόταν (όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Βενιζέλος στα τρία υπομνήματά του) «όπως διασωθή ο εν Τουρκία Ελληνισμός», ο οποίος βρισκόταν τότε υπό διωγμό και κινδύνευε με εξαφάνιση.

Πέραν όμως από την εκπλήρωση ηθικών υποχρεώσεων, που απέρρεαν από την αλληλεγγύη προς τους «εν δουλεία εισέτι ομογενείς», οι οποίοι διέτρεχαν «τον έσχατον κίνδυνον», ο Βενιζέλος έκανε επίσης στα υπομνήματά του προς τον βασιλιά θριαμβικό λόγο για «μεγάλα ανταλλάγματα», τα οποία πραγματοποιούμενα θα δημιουργούσαν «μιαν Ελλάδα μεγάλην και ισχυράν, τοιαύτην οποίαν ουδ' οι μάλλον αισιόδοξοι ηδύναντο να φαντασθώσι καν προ ολίγων ακόμη ετών». Κατ' αρχήν, η δημιουργία μιας «αληθούς μεγάλης Ελλάδος» –έτι μεγαλύτερης εκείνης της Νέας Μεγάλος Ελλάδος που είχε διαμορφωθεί το 1913– συνίστατο στην εκπλήρωση της αρχής των εθνοτήτων στο maximum, δηλ. στη δημιουργία μιας «Ελλάδος περιλαμβανούσης πάσας σχεδόν τας χώρας, εις τας οποίας ο Ελληνισμός έδρασε κατά την μακραιώνα αυτού ιστορίαν». Επιπλέον, οι συμμαχικές υποχρεώσεις προς τη Σερβία και η διαφύλαξη της δημοσιονομικής σταθερότητας του ελληνικού κράτους, που είχε διασαλευθεί από τη μαζική προσέλευση εκατοντάδων χιλιάδων ομογενών προσφύγων από την Τουρκία, ήταν άλλα δύο επιχειρήματα που προέβαλε ο Έλληνας πρωθυπουργός στις επιστολές του προς τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα, προκειμένου η Ελλάδα να μπει στον Μεγάλο Πόλεμο. Ως γνωστόν, η εισήγηση του Βενιζέλου δεν έγινε δεκτή από τον Κωνσταντίνο, και το Μικρασιατικό Ζήτημα αποτέλεσε τη θρυαλλίδα του Εθνικού Διχασμού (1915-17)³.

³ George B. Leon [Γεώργιος Β. Λεονταρίτης], *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, εκδ. Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 107. Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μετ. Λίνα Κάσδαγλη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET), Αθήνα 2002, σ. 88. Γιάννης Στεφανίδης, «Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Θάναος Βερέμης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Έλευθεριος Βενιζέλος*, τόμ. Α΄, εκδ. εφημερίδα *Τα Νέα*, Αθήνα 2011, σ. 198. Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2015, 35. Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος, ό.π.*, σσ. 144-149.

Κεφάλαιο Πρώτο

Αντικειμενικές δυσκολίες της Μικρασιατικής Εκστρατείας

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα σχέδια πολέμου κατά της Τουρκίας, που παρουσίασε εμπιστευτικά ο Βενιζέλος στον βασιλιά (τον ανώτατο ρυθμιστή της εξωτερικής και της στρατιωτικής πολιτικής της χώρας), συνάντησαν σφοδρές αντιδράσεις από την αντιπολίτευση και οδήγησαν τον Βενιζέλο σε παραίτηση. Η αντιρρητική επιχειρηματολογία της διάδοχης κυβέρνησης Δ. Γούναρη στράφηκε κυρίως γύρω από το δίλημμα Μακεδονία ή Μικρά Ασία (δηλ. εάν η υπόσχεση της παραχώρησης της Δυτικής Μικράς Ασίας μετά τον πόλεμο άξιζε τη θυσία της Ανατολικής Μακεδονίας)⁴. Πλέον τούτων, η εκστράτευση της Ελλάδας στην ανατολική όχθη του Αιγαίου θα αντιμετώπιζε αφ' εαυτής μια σειρά από αντικειμενικές δυσκολίες, οι οποίες επισημάνθηκαν αμέσως στο Συμβούλιο του Στέμματος (18 και 20 Φεβρουαρίου 1915) διά χειρός Ιωάννη Μεταξά (τότε αρχηγέυοντος του Γενικού Επιτελείου, στη θέση του Βίκτωρος Δούσμανη) σε μια σειρά από τρία υπομνήματά του αλλά και σε ανυπόγραφα άρθρα του στην εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης* αμέσως μετά την παραίτησή του από την αρχηγία του Γενικού Επιτελείου⁵.

Οι σημαντικότερες εξ αυτών των δυσκολιών, που εν πολλοίς επισημαίνει ο Ι. Μεταξάς στα υπομνήματά του, ήταν τρεις. Κατ' αρχήν, η Ελλάδα θα είχε να αντιπαλεύσει στη Μικρά Ασία «απέναντι τεραστίου όγκου Τουρκικών πληθυσμών» (c.7.000.000 σε σύνολο 10.000.000 κατοίκων). Το ελληνικό κράτος δεν ήταν «προητοιμασμένον διά την διοίκησιν και εκμετάλλευσιν τοιαύτης εκτεταμένης χώρας, ως αποικίας» (Ι. Μεταξάς προς Βενιζέλο, 15 Ιανουαρίου 1915). Κατά συνέπεια, η εδραίωση της ελληνικής κυριαρχίας εκεί και η παλιννόστηση των προσφύγων δεν θα μπορούσε να γίνει «άλλως ή διά τελείας εξοντώσεως της Τουρκίας και διανομής της χώρας της», δηλ. μόνον με διαμελισμό της από την Ελλάδα και τις Σύμμαχες Δυνάμεις, πράγμα απίθανον (Ι. Μεταξάς προς Βενιζέλο, 14 και 18 Ιανουαρίου, και 17 Φεβρουαρίου 1915).

⁴ Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος, ό.π.*, σσ. 151-155.

⁵ Ό.π., σσ. 148-149. Του ιδίου, «Από το Μακεδονικό Μέτωπο στη Μικρά Ασία: Στρατηγικά λάθη της Μικρασιατικής Εκστρατείας», στο: Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας (ΓΕΕΘΑ) / Ελληνική Επιτροπή Στρατιωτικής Ιστορίας, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918, 100 χρόνια από τη λήξη του*, πρακτικά ημερίδας (Αθήνα, 15 Ιουνίου 2018), επιμ. υποστράτηγος Γεώργιος Ραχμανίδης, Αθήνα 2019, σσ. 297-298.

Κατά δεύτερον, η εκστρατεία της Ελλάδας (του μεγάλου όγκου του στρατού της) στη Μικρά Ασία θα αποδυνάμωνε τη θέση της στην Ευρώπη και θα την καθιστούσε ευάλωτη σε ενδεχόμενη επίθεση των Βουλγάρων ή/και των Σέρβων από Βορράν. Η Ελλάς θα καλείτο δηλαδή πιθανότατα στο άμεσο μέλλον να διεξάγει διμέτωπο αγώνα, έναν στην Ασία κι έναν στην Ευρώπη. Ήταν όμως «φυσικώς αδύνατον να διατηρώμεν δύο ολοκλήρους στρατούς τον ένα εν Μακεδονία και εν Μικρά Ασία τον άλλον», επισημαίνει ο γενικός επιτελάρχης (εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης* αρ. 958 [5 Μαρτίου 1915] σ. 1). Ο Βενιζέλος όχι μόνον αγνόησε τις ενστάσεις του Γενικού Επιτελείου, αλλά εξ αντιθέτου μάλιστα στις εκλογές του 1920 επιδόθηκε σε θριαμβολογία, εμπνέοντας έτσι τον εφησυχασμό στους ψηφοφόρους.

Κατά τρίτον, το μεγάλο στρατηγικό βάθος της Τουρκίας καθιστούσε την εκστρατεία στη Μικρά Ασία ανάλογη της εκστρατείας του Ναπολέοντα στη Ρωσία το 1812. Η απόσταση της Σμύρνης από την Άγκυρα ήταν περίπου 600 χλμ. Τη Σμύρνη τη χώριζαν από τη Σεβάστεια 900 χλμ. Όσα δηλαδή χώριζαν τον ποταμό Νιέμεν (Memel), το εφιαλτήριο του Ναπολέοντα, από τη Μόσχα. Αυτήν την επισήμανση έκανε δύο δεκαετίες αργότερα ο Αλέξανδρος Α. Πάλλης, διπλωμάτης και στενός συνεργάτης του Βενιζέλου⁶.

⁶ A. A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture and after: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)*, εκδ. Methuen, Λονδίνο 1937, σσ. 23-24.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Στρατηγικά λάθη της Μικρασιατικής Εκστρατείας

Τούτων δοθέντων, η κατάσταση στη Μικρά Ασία ήταν ήδη επιβαρυνμένη, όταν πάτησε εκεί το πόδι του ο ελληνικός στρατός. Η επιθετική δράση των Τούρκων έλαβε πιο οργανωμένο και συστηματικό χαρακτήρα μετά την αποβίβαση του Μουσταφά Κεμάλ πασά, με την ιδιότητα του Γενικού Επιθεωρητή της 9ης Στρατιάς, στη Σαμψούντα την 19 Μαΐου 1919. Υπό τη χαρισματική ηγεσία του Κεμάλ, μέσα στο καλοκαίρι οι τουρκικές δυνάμεις άρχισαν να λαμβάνουν τη μορφή «επαναστατικού» εθνικιστικού κινήματος. Στο τέλος Σεπτεμβρίου του 1919 ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος (ο αρχιστράτηγος του Ελληνικού Στρατού, ευρισκόμενος ακόμη τότε τη Θεσσαλονίκη) ανέφερε στον Βενιζέλο πως «η εν Μικρά Ασία κατάστασις καθίσταται επί μάλλον και μάλλον απειλητική λόγω της ολονέν οργανουμένης επαναστάσεως των Τούρκων» και τόνισε την «ανάγκην αποστολής τμημάτων εφεδρικών νέων κλάσεων και κληρωτών εκ του εσωτερικού εις στρατόν Μ. Ασίας» προς καταστολή του «επαναστατικού κινήματος [του] Μουσταφά Κεμάλ πασσά». Έναν μήνα αργότερα ο Στεργιάδης μετέδωσε από τη Σμύρνη ομοίως ότι «από τινος καιρού» παρατηρούνταν «εντονώτεραι τουρκικαί ενέργειαι προς εξέγερσιν Τούρκων κατά ελλ.[ηνικής] κατοχής»⁷.

Η στρατιωτική κατάσταση γινόταν όλο και πιο σοβαρή, και στη δύση του 1919 η Ελλάδα αγκιστρώθηκε βαθιά στη Μικρά Ασία. Το αποτέλεσμα ήταν να σταλούν άμεσα νέες ενισχύσεις. Τον Δεκέμβριο συγκροτήθηκε δεύτερο Σώμα Στρατού (το Σώμα Στρατού Σμύρνης, με αρχική δύναμη δύο μεραρχιών, το οποίο στο τέλος της επόμενης χρονιάς μετονομάστηκε σε Γ' Σώμα Στρατού) και σχηματίστηκε η Στρατιά Μικράς Ασίας, με αρχικό διοικητή τον αντιστράτηγο Κομνηνό Μηλιώτη. Η μισή δύναμη του ελληνικού στρατεύματος (c.62.000 οπλίτες και 2.400 αξιωματικοί) βρισκόταν πλέον στη μικρασιατική χερσόνησο. Προκειμένου μάλιστα να διατηρηθεί η απαραίτητη οροφή, ανεστάλη τον Ιανουάριο η απόλυση μίας κλάσης κληρωτών (1914). Και την 15 Φεβρουαρίου 1920 μεταφέρθηκε από τη Θεσσαλονίκη στη Σμύρνη το Γενικό

⁷ Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σ. 237.

Στρατηγείο και ο αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος ανέλαβε ο ίδιος τη διοίκηση της μικρασιατικής Στρατιάς⁸.

Τη δυσχερή θέση του ελληνικού στρατού ήλθαν να επιβαρύνουν επιπλέον λάθη και παραλείψεις της ελληνικής στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας. Τα στρατηγικά λάθη της Μικρασιατικής Εκστρατείας (δηλ. τα μείζονα πολιτικο-στρατιωτικά λάθη στην ανωτέρα διεύθυνση του πολέμου και των επιχειρήσεων) μπορούν να ιεραρχηθούν (από άποψη ιστορικής βαρύτητας) ως εξής:

α') Η αμέλεια για το ηθικό του στρατού. Η αποτυχία της επιχειρήσεως κατάληψης της Άγκυρας και η πολύμηνη παραμονή των Ελλήνων πολεμιστών στο μέτωπο είχαν ως συνέπεια την κάθετη πτώση του ηθικού τους και τον κλονισμό της πίστης τους στην τελική νίκη. Ο αντιστράτηγος ε.α. Κλεάνθης Μπουλαλάς, ο οποίος το 1922 υπηρετούσε (με τον βαθμό του λοχαγού) ως Διευθυντής του Ήθους Γραφείου της 1ης Μεραρχίας, επισημαίνει πως «η αποτυχία της μάχης του Σαγγαρίου είχε συντριπτικόν αντίκτυπον επί της μαχομένης μάξης, η οποία είδε, μαζί με την εξάντλησιν των προσπαθειών της, να εκφεύγη και πάσα ελπίς διά την νίκην επί του Μικρασιατικού πεδίου»⁹. Και σχολιάζει ακολούθως:

Ως δε είναι γνωστόν, όταν ένας στρατός απωλέση την ελπίδα της νίκης, χάνει αυτομάτως και την θέλησιν της νίκης· επομένως είναι ήδη ηττημένος αφ' ης στιγμής ενόμισε τον αγώνα μάταιον¹⁰.

Σύμφωνα με τον Έλληνα αντιστράτηγο, αυτή η «τρομερά ηττοπάθεια», «το πνεύμα απογοητεύσεως», «η απώλεια της ελπίδος επί την [τελικήν] νίκην» κι «η πεποίθησις» ότι επομένως «ο αγών είναι μάταιος», είναι η ρίζα της ήττας του 1922¹¹.

Πράγματι, το χειμώνα του 1921/1922 η ελληνική Στρατιά Μικράς Ασίας βρέθηκε σε «μαρασμό» και τα φαινόμενα λιποταξίας πολλαπλασιάστηκαν (ο αριθμός των λιποτακτών υπολογίζεται σε 80.000). Οι δυσμενείς αποφάσεις της Ειρηνευτικής Διάσκεψης των Παρισίων (Μάρτιος 1922) καταρράκωσαν έτι περαιτέρω το μαχητικό φρόνημα του ελληνικού στρατεύματος. Ωστόσο, το καλοκαίρι υπήρχε ακόμη ισορροπία δυνάμεων στο μικρασιατικό μέτωπο ανάμεσα στον ελληνικό και τον τουρκικό στρατό. Χωρίς να παραγνωρίζει κανείς τον αρνητικό αντίκτυπο των

⁸ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2012 [2001], σσ. 49, 53.

⁹ Κλεάνθης Κ. Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-22 (Με τον φακόν της ιστορικής αληθείας): Αίτια και αφορμαί της εθνικής συμφοράς – μεγαλεία και αθλιότητες – σφάλματα και διαφυγούσαι ευκαιρίαι*, χ.ε., Αθήναι 1959, σ. 227.

¹⁰ Ο.π.

¹¹ Ο.π., σσ. 231-232, 255, 258. Πρβλ. Σ. Ριζάς, *ό.π.*, σ. 313.

δυσμενών διεθνών εξελίξεων στο διπλωματικό επίπεδο, η αμέλεια για το ηθικό των πολεμιστών ήταν αυτή που έκρινε το καταστροφικό αποτέλεσμα για το ελληνικό στρατόπεδο.

Η αμέλεια αυτή ερμηνεύεται εν μέρει από το γεγονός ότι η μετανοεμβριανή ηγεσία του στρατεύματος, που προήλθε από τους «παραμείναντες», δεν διέθετε την εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως οι προκάτοχοί τους Αμυνίτες αξιωματικοί, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στο Μακεδονικό Μέτωπο (1916-18) κι επομένως γνώριζαν πολύ καλύτερα τον πόλεμο των χαρακωμάτων και τις ψυχολογικές συνέπειές του. Πολιτικοί λόγοι και εμπάθειες συνέβαλαν επίσης σε αυτήν την εγκληματική αμέλεια. Για παράδειγμα, η απομάκρυνση της Άννας Παπαδοπούλου, της «Μάννας του Στρατιώτου», από το μέτωπο τον Αύγουστο του 1921, με την κατηγορία ότι ασκούσε φιλοβενιζελική πολιτική προπαγάνδα, είναι ενδεικτική αυτής της πραγματικότητας. Κυρίως η τοποθέτηση του Γεωργίου Χατζηανέστη στη θέση του αρχιστρατήγου επιδείνωσε αυτήν την κατάσταση. Το μέτωπο χρειαζόταν τότε «έναν Αρχηγό ψυχωμένο ψυχολόγο», «Αρχηγό που να τον αισθάνεται η ψυχή του φαντάρου», «Αρχηγό που θα σκύψη στην ψυχή του φαντάρου κι όχι στα ... κουμπιά του να δη αν είνε γυαλισμένα», τόνισε ο Κώστας Μισαηλίδης, πολεμικός ανταποκριτής, προς τον Νικόλαο Στράτο, τον Μάιο του 1922. Το πρόβλημα του Ελληνικού Στρατού ήταν επομένως πάνω απ' όλα ψυχολογικό¹².

β') Η υποτίμηση του αντιπάλου. Η αποβίβαση της 1ης Μεραρχίας στη Σμύρνη (2/15 Μαΐου 1919) θεωρήθηκε ως ισοδύναμη της νίκης και ασφαλές προμήνυμα της οριστικής επικράτησης της Ελλάδας στην επίμαχη περιοχή· γι' αυτό οι νεοπαγείς ελληνικές στρατιωτικές αρχές (υπό τον συνταγματάρχη Ν. Ζαφειρίου) επέτρεψαν την αβλαβή απομάκρυνση τουρκικής δύναμης «εκ 3.000 [ανδρών] μετά πλείστων αξιωματικών και ενός στρατηγού», που έδρευε στο βιλαέτι Αϊδινίου, και την αναχώρησή της «διά μεμακρυσμένην Τουρκικήν πόλιν», χωρίς να την αιχμαλωτίσουν ή να την αφοπλίσουν! Μάλιστα, τον Ιούλιο (αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης των Βερσαλλιών) ο Βενιζέλος ζήτησε από τον αρχιστράτηγο Λεωνίδα Παρασκευόπουλο «την δημιουργίαν καταστάσεως επιτρεπούσης την ταχείαν εις Μακεδονίαν επαναφοράν όσον ένεστι μείζονος μέρους του ήδη αυτόθι [σ.σ. εν

¹² Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος*, ό.π., σσ. 331-340. Θεοφάνη Κοπανισάνου, «Μικρά Ασία (Οκτώβριος 1921 – Ιούλιος 1922): Το δεκάμηνο της επιχειρησιακής αδράνειας και η επίδρασή του στον ψυχισμό και στο φρόνημα του Ελληνικού Στρατού», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, επιβλέπων καθηγητής Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2018*, σσ. 49-55, 70-73, 104.

Σμύρνη] ευρισκομένου στρατού», δηλ. την ελάττωση της ελληνικής στρατιωτικής παρουσίας στη Μικρά Ασία. Η ευφορία του Βενιζέλου οφείλετο στα λανθασμένα μηνύματα που λάμβανε από τη Σμύρνη, από τον διευθυντή της εφ. *Αμάθειας* Σωκράτη Σολωμονίδη και τον μητρ. Σμύρνης Χρυσόστομο (Καλαφάτη), οι οποίοι εν ολίγοις υποστήριζαν πως ο τουρκικός πληθυσμός ήταν «παρακουρασμένος» και ποθούσε πλέον «την ειρήνην», και οι Τούρκοι στρατιώτες «θα τραπώσι εις φυγήν, ή θα παραδοθώσιν αιχμάλωτοι εις την πρώτην εθνικήν προσβολήν». Οι προσδοκίες του Βενιζέλου διαψεύστηκαν πολύ σύντομα¹³.

γ') Ο εφησυχασμός του Γενικού Στρατηγείου για τις τουρκικές επιθετικές κινήσεις. Όπως διαφαίνεται από τις (εμπιστευτικές) εκθέσεις πληροφοριών, τόσο το Στρατηγείο της Σμύρνης όσο και ο Νικόλαος Τρικούπης (ο Διοικητής του Νοτίου Συγκροτήματος Μεραρχιών και εν συνεχεία του Α' Σώματος Στρατού) γνώριζαν ήδη από τον Ιανουάριο του 1922 τόσο την (νοτιοδυτική) κατεύθυνση την οποία έμελλε να ακολουθήσει «η παρασκευαζομένη παρά του εχθρού επίθεσις», την οποία οι ελληνικές πληροφορίες τοποθετούσαν χρονικά την άνοιξη, όσο και το ακριβές «σημείον προσβολής» (το Αφιόν Καραχισάρ, όπου οι Τούρκοι διέθεταν απόλυτη αριθμητική υπεροχή, σε αναλογία 1 προς 10, σε πεζικό, πυροβολικό και ιππικό). Μετά την παρέλευση της άνοιξης και καθώς πλησίαζε το τέρμα του «θέρους», η νέα ηγεσία της ελληνικής Στρατιάς (υπό τον Γ. Χατζηανέστη) φαίνεται ότι εφησύχασε¹⁴.

δ') Η τοποθέτηση λιποτακτών και απείθαρχων στις προφυλακές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το 49 Σύνταγμα Πεζικού της Ιης Μεραρχίας (Α' Σώμα Στρατού), η οποία σήκωσε (μαζί με την IV Μεραρχία) το κύριο βάρος της τουρκικής αντεπίθεσης. Το εν λόγω 49 Σύνταγμα των προφυλακών, το οποίο αποτελείτο «κατά το πλείστον εκ στρατιωτών παλαιών κλάσεων ή εκ λιποτακτών και λοιπών εκδιωχθέντων εκ του εσωτερικού», «είχε τελείως αποσυντεθή» την επομένη της τουρκικής αντεπίθεσης (14 Αυγούστου)¹⁵.

ε') Ο ελλιπής ανεφοδιασμός σε τρόφιμα και ιματισμό (1921-1922). Ο «αγών εν Μ. Ασία» ήταν «κατ' εξοχήν αγών συγκοινωνιών», όπως επισημαίνει εκ των υστέρων ο Γεώργιος Σπυρίδωνος (ο επικεφαλής του IVου Επιτελικού Γραφείου Εφοδιασμού – Μεταφορών της Στρατιάς). Η επιχείρηση προς την Άγκυρα υπέφερε ωστόσο «ως εκ της ανεπαρκούς προπαρασκευής από απόψεως εφοδιασμού και μεταφορών». Η

¹³ Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος*, ό.π., σσ. 136, 235.

¹⁴ Ο.π., σ. 330.

¹⁵ Κλ. Μπουλαλάς, ό.π., σσ. 255, 274.

επιμελητεία έγινε πενιχρότερη μετά τον Σεπτέμβριο του 1921 κι ώς τα μέσα Ιουνίου του 1922¹⁶. Όλα αυτά τα λάθη και οι παραλείψεις υπήρξαν μοιραίες για το τελικό αποτέλεσμα της Εκστρατείας.

¹⁶ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Ανεφοδιασμοί και μεταφοραί κατά την Μικρασιατικήν Εκστρατείαν (1919-1922)*, Αθήναι 1969, σσ. vii, 158. Θ. Κοπανιτσάνου, *ό.π.*, σσ. 80, 93-96.

Επίλογος

Ο Κλεάνθης Μπουλαλάς επισημαίνει πως «η Μικρασιατική Εκστρατεία, λόγω της διάρκειάς της (3 έτη και 4 μήνας) [...] αποτελεί και θ' αποτελή εσαεί διά πάντα Έλληνα, στρατιωτικόν ή ιδιώτην ακένωτον πηγήν πλουσίων διδαγμάτων στρατιωτικών και πολιτικών»¹⁷. Από την πλευρά του, ο Βίκτωρ Δούσμανης χαρακτηρίζει «το τέρμα της εκστρατείας της Στρατιάς Μικράς Ασίας» ως «τρομεράν καταστροφήν»¹⁸. «Ημεθα μεγάλοι, είχομεν αποκτήσει φήμην πολεμικήν και στρατιωτικήν και εχάσαμεν την δόξαν και αυτήν την στρατιωτικήν ημών τιμήν», καταλήγει στην απολογητική του για τα χρόνια 1919–22 ο πρώην γενικός επιτελάρχης του Β' Βαλκανικού Πολέμου¹⁹. Το μέγεθος και η τραγικότητα της «μικρασιατικής συμφοράς» δεν είναι μόνον η κολοσσιαία απώλεια και η καταστροφή της περιουσίας εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων, αλλά και ότι καταστράφηκε ένα πολύτιμο στρατιωτικό κεφάλαιο της Ελλάδας, που είχε δημιουργηθεί με κόπο και μεγάλα κρατικά έξοδα μετά το 1909. Εύλογα λοιπόν, η ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο παρομοιάστηκε από τους συγχρόνους ως το «ελληνικό Καπορέττο» (ως ανάλογη της αιφνιδιαστικής κατάρρευσης και διάλυσης της 2ης ιταλικής Στρατιάς των Άλπεων το 1917)²⁰.

Το 1922 η Ελλάδα απώλεσε πλέον το δικαίωμα να οραματίζεται την εξέλιξή της σε περιφερειακή Δύναμη της Ανατολικής Μεσογείου και παρέμεινε βαλκανική Δύναμη χωρίς μάλιστα την υπεροπλία στο Αιγαίο και την αναγκαία ασφάλεια των συνόρων της. Διότι το «ελληνικό Καπορέττο» έδωσε την αντικειμενική δυνατότητα στην Νέα Τουρκία του Μουσταφά Κεμάλ και των Επιγόνων του να περισφίξει τον ελληνισμό από Ανατολάς και να αναγκάσει την Ελλάδα να συνεχίσει να διεξάγει εφεξής διμέτωπο αγώνα (από Βορράν και από Ανατολάς) για την εθνική επιβίωσή της. Με άλλα λόγια, το αντιπαράδειγμα στην ανάγνωση της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, δηλ. η υπόθεση πως η Ελλάδα δεν θα ηττάτο, εάν δεν είχε εκστρατεύσει στη Μικρά Ασία, υπό την έννοια ότι η εκστρατεία εκεί ήταν εκ προοιμίου καταδικασμένη σε αποτυχία²¹, δεν έχει

¹⁷ Κλ. Μπουλαλάς, *ό.π.*, σ. ζ'. Βλ. και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδ. Παπαδόπουλος, σειρά Μικρές Εισαγωγές αρ. 15, Αθήνα 2018, σ. 83.

¹⁸ Βίκτωρ Δούσμανης, *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής. Διατί απέτυχον αι προσπάθειαι μου κατά το χρονικόν διάστημα 1920–22 προς αποτροπήν της καταστροφής*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1928, σ. 22.

¹⁹ *Ο.π.*, σ. 104.

²⁰ Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος*, *ό.π.*, σσ. 330-333.

²¹ Πρβλ. Διονύσιος Τσιφργιώτης, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922. Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία και Εξωτερική Πολιτική*, πρόλογος Γιώργος Κοντογιώργης, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2010, σ. 433. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2015, σσ. 123-124.

ασφαλώς καμμία απολύτως λογική βάση, Αλλ' αντιθέτως θυμίζει τη Χώρα των «Μοιρολάτρων», που διακωμωδεί στο *Παραμύθι χωρίς όνομα* η Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1910)· μια χώρα που λύτρωσε από τη μοιρολατρία της ο «νέος Βασιλιάς ο Συνετός» (ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος)²².

²² Πρβλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909–1922)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2020, σ. 61.

Βιβλιογραφία

α) Ελληνόγλωσση

- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Ανεφοδιασμοί και μεταφοραί κατά την Μικρασιατικήν Εκστρατείαν (1919-1922)*, Αθήναι 1969.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2012 [2001].
- Δούσμανης, Βίκτωρ, *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής. Διατί απέτυχον αι προσπάθειάι μου κατά το χρονικόν διάστημα 1920–22 προς αποτροπήν της καταστροφής*, εκδ. Πυρσός, Αθήναι 1928.
- Κοπανιτσάνου, Θεοφάνη, «Μικρά Ασία (Οκτώβριος 1921 – Ιούλιος 1922): Το δεκάμηνο της επιχειρησιακής αδράνειας και η επίδρασή του στον ψυχισμό και στο φρόνημα του Ελληνικού Στρατού», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, επιβλέπων καθηγητής Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2018.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2015.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ., *Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδ. Παπαδόπουλος, σειρά Μικρές Εισαγωγές αρ. 15, Αθήνα 2018.
- Μπουλαλάς, Κλεάνθης Κ., *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-22 (Με τον φακόν της ιστορικής αληθείας): Αίτια και αφορμαί της εθνικής συμφοράς – μεγαλεία και αθλιότητες – σφάλματα και διαφυγούσαι ευκαιρίαι, χ.ε.*, Αθήναι 1959.
- Ντουντάρ, Φουάτ [Dündar, Fuat], *Ο κώδικας της σύγχρονης Τουρκίας: Η μηχανική των εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» (1913-1918)*, μετ. Νίκος Ουζούνογλου, Λιάνα Μυστακίδου και Αλεξάνδρα Μωυσίδου, εκδ. greekworks.com, Αθήνα 2014.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Τα μυστήρια της Αιγηίδος: Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.
- του ιδίου, «Από το Μακεδονικό Μέτωπο στη Μικρά Ασία: Στρατηγικά λάθη της Μικρασιατικής Εκστρατείας», στο: Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας (ΓΕΕΘΑ) / Ελληνική Επιτροπή Στρατιωτικής Ιστορίας, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918, 100 χρόνια από τη λήξη του*, πρακτικά ημερίδας (Αθήνα, 15 Ιουνίου 2018), επιμ. υποστράτηγος Γεώργιος Ραχμανίδης, Αθήνα 2019, σσ. 295-302.
- του ιδίου, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909–1922)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2020.
- Ριζάς, Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2015.
- Smith, Michael Llewellyn, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μετ. Λίνα Κάσδαγλη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.
- Στεφανίδης, Ιωάννης Δ., «Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Θάνος Βερέμης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος*, τόμ. Α΄ (Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό), εκδ. εφημερίδα *Τα Νέα*, Αθήνα 2011, σσ. 185-198.
- του ιδίου, «Η διπλωματία του Βενιζέλου και τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων έως την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Λεσβιακά ΚΕ΄* (2016), σσ. 517-549.

- Τσιριγώτης, Διονύσιος, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922. Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία και Εξωτερική Πολιτική*, πρόλογος Γιώργος Κοντογιώργης, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2010.

β) Ξενόγλωσση

- Leon, George B. [Λεονταρίτης, Γεώργιος Β.], *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, εκδ. Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974.
- Pallis, A. A., *Greece's Anatolian Venture and after: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)*, εκδ. Methuen, Λονδίνο 1937.